

УДК 811.161.2:801.82“10/12”

ББК 81.0

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ВОЇНА

МЕЖЖЕРІНА Г. В.

Національний авіаційний університет

Стаття присвячена експлікації фрагмента мовної картини світу часів Київської Русі, виявленню соціально-етичних орієнтацій людини раннього Середньовіччя. Визначено семантичний обсяг, функції іменників і прикметників, які моделюють соціально-етичний портрет воїна в писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. (Лаврентіївський, Галицько-Волинський літописи тощо). Доведено, що у використанні епітетів-означень (*хърабърыи, дързыи, оудалыи* та ін.) поряд з іменами воїнів є чітка закономірність.

Ключові слова: іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, воїн, Київська Русь.

The research focuses on the fragment of the early East Slavic world view, directly linked to the thinking and socio-ethical priorities of a mediaeval person. The quantitative and semantic volume, functions of nouns and adjectives that simulate the socio-ethical portraits of the warriors in East Slavic literary monuments of XI–XIII centuries (the Lavrenty, the Galicia-Volyn chronicles etc.) were determined. It is proved that there is a clear pattern in using of laudatory epithets-definitions (*хърабърыи, дързыи, оудалыи* etc.) next to the names of the warriors.

Key words: noun, adjective, socio-ethical portrait, warrior, Kyiv Rus'.

Реконструкція моральних пріоритетів людини Київської Русі, аналіз етичних категорій через звернення до семантики відповідних лексем входить до актуальних завдань історичної лексикології. Структура мовної картини світу Східної Славії XI–XIII ст. перебуває у взаємодії зі структурою субстантивно-ад'єктивного поля, яке становить її лексичний каркас; “мовна картина світу виявляє себе як польове застосування системно організованого лексикону (в єдності лексем, їхніх семантики та прагматики як правил використання) для процесу відображення світоглядної, когнітивної та перетворювальної діяльності індивіда в мовному суспільстві” [10, с. 25]. У лінгвістичному, філософському, культурологічному плані давньоруські та старослов'янські лексеми морально-оцінного ряду були предметом дослідження таких істориків мови, як С. А. Аверіна, Р. В. Алімпієва, Т. І. Вендіна, Є. М. Верещагін, В. В. Колесов, В. М. Топоров, О. Р. Чмир, Л. О. Чорна, Л. О. Шабловська та ін.

Звертаємося до семантики та особливостей функціонування іменників і прикметників, які в писемних пам'ятках XI–XIII ст. використовувалися зі значенням соціально-етичної оцінки особи безпосередньо щодо людини (напр., “Володимєрь Мономахъ *братолюбєць*”, “кънѧзь Мъстиславъ *благонравєнь*”) і в семантиці яких закодовано макрофрагмент “соціально-етична оцінка особи” мовної картини світу часів Київської Русі. Будучи складником східнослов'янської мовної картини світу XI–XIII ст., макрофрагмент розподілений між позитивним і негативним полюсами бінарної опозиції “свій” / “чужий”. Позитивний полюс представлений фрагментами, мікрофрагментами, сегментами, кожний з яких являє собою парадигму зафіксованих писемними пам'ятками XI–XIII ст. соціально-етичних портретів жителів Київської Русі та представників сусідніх народів. Термін “соціально-етичний портрет” відбиває один із аспектів концептуалізації образу, а самі портрети змодельовані за допомогою іменників і прикметників зі значенням соціально-етичної оцінки особи. Мета роботи – проаналізувати в межах позитивного полюса явище концептуалізації в писемних пам'ятках

образу воїна. Основним джерелом матеріалу послуговували писемні східнослов'янські пам'ятки XI–XIII ст. (історичні, літературно-оповідні, агіографічні, церковно-канонічні, церковно-проповідницькі, церковно-юридичні, юридичні); матеріал зібрано шляхом суцільної вибірки.

Дружина князя “розпадалася на *дружину старійшу* і *дружину молодшу*”, в якій “княжі *мужи* – члени старійшої дружини – називалися інакше *боярами* або *болярами*” [6, с. 135]. Спростовуючи гіпотези про походження лексеми *богаринь* від тюркських *boj* “ріст”, *bojli* “високий”, *baj* “багатий; вельможний”, *bajan* “багатий; володар”, *bajar* “т. с.” (Ф. Є. Корш, А. М. Селіщев, Л. П. Якубінський, М. Фасмер), пракельтського **bouarjaks*, давньоірландського *boaire* (О. О. Шахматов), М. Я. Брицин висловив думку про те, що “слово *богаринь*, швидше за все, загальнослов'янська лексема, яка була утворена за допомогою суфікса *-ar* від слова *бои* “битва” і мала первинне значення “воїн” [3, с. 15]. На користь такого тлумачення етимологічних витоків слова *богаринь* слугує той факт, що *богаринь* – це насамперед головний член княжої дружини, тобто *воїн*, а вже потім заможна людина (бояри отримували частину доходу від княжих володінь). Як відзначає В. В. Колесов, на відміну від стилістично маркованих термінів *властель*, *властитель*, *властелинь*, *владыка*, *вельможа* соціальні терміни *болгаре*, *болгаринь*, *богаринь* широко використовувалися в давньоруських текстах, починаючи з найдавніших [8, с. 297–299, 302 та ін.]. У XI–XIII ст. у літописах та пам'ятках ділової писемності на позначення знатних, багатих людей уживалися словосполучення, до складу яких входив прикметник *добрыи* (*добрыи люди*, *добрыи мужь*, *добрыи коупць*, *добрыи богаринь*). Словосполучення *добрыи богаринь* є термінологічним і не містить моральної оцінки. У Галицько-Волинському літописі написано, що “Рахъ оуби *богарина добра* Болеславль” [14, ствб. 887 (*1281)]. Словосполучення *добрыи богаринь* не характеризує боярина з позицій моралі, а вказує на те, що боярин, який воював на боці кн. Болеслава Семовитовича і якого вбив володимиро-волинський боярський син Рах Михайлович, був знатним, заможним. Крім того, *богаринь* міг бути *большии*, *великыи*, *лоучши*, *мирьскыи*, *молодыи*, *меньшии*, *старыи* [11, I, с. 300–301]. Аналіз показав, що найкраще “боярська” ієрархія представлена в пам'ятці “Статут князя Ярослава”. Текст пам'ятки свідчить, що *богаринь*, *добрыи богаринь*, *большии богаринь*, *великыи богаринь*, *лоучши богаринь* на соціальній шкалі стояли значно вище, ніж *меньшии богаринь*: “Аще кто умчить девку [...] аще *боярская дочи* будеть, за сором еи 5 гривен злата [...]; аще будеть *мениших бояр*, гривна золота” [23, с. 189 (XII–XIII, сп. XVI)].

Політична діяльність бояр досить широко висвітлена в давніх текстах, але при цьому літописці майже не вдавалися до оцінки їхніх моральних якостей. У пам'ятці XIII ст. “Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводи перваго въ княжении его” міститься портрет боярина Феодора, який вірно служив кн. Михайлу Чернігівському, не відступився від християнської віри і *1246 р. мученицьки загинув в Орді. І хоча ім'я боярина винесене в назву пам'ятки, його соціально-етичний портрет є підкреслено стислим. Будучи підпорядкованими етикетним нормам, стильові особливості викладу подій у тексті відбивають залежний статус боярина: ім'я Феодор стоїть у постпозиції до імені князя (“хотѣша *Михаила* вести и *Феодора*”, “*Михаиль* же и *Феодоръ* глаголаста”), а портрет поданий непрямо, опосередковано (“вы будета в нынѣшнѣмъ вѣцѣ *новосвятая мученика*”, “тогда начаша Феодора мучити, якоже и *Михаила*, послѣ же *честную* его главу урѣзаша”, “предаша *святѣ* *ѣ* свои души в руцѣ божии”, “*святѣ* *ѣ* же телеси ею”, “*святѣ* *ѣ* же и *честнѣ* *ѣ* телеси ею”, “богъ нашъ, прославляя *святыя* своя *угодники*” – 20, с. 228–234 (XIII, сп. XIV–XV)).

Кн. Михайло і його боярин Феодор представлені як єдине ціле: “*Михаиль* же глагола ему [...]. *Тако же* и *Феодоръ* глаголаше”, “*Михаиль* же и *Феодоръ* обѣщастася”, “Онѣм же шедшимъ к *Михаилови* [...]. Он же поемъ *Феодора*, и идяше с нимъ”, “хотѣша *Михаила* вести и *Феодора* сквозѣ *огнь*. *Михаиль* же и *Феодоръ* глаголаста”, “глаголаше к нимъ *Михаиль*, *Феодоръ* глаголаше”, “Тогда *Михаиль* и *Феодоръ* почаства пѣти”, “*Михаиль* же и *Феодоръ*,

яко *единеми усты, отвѣща*” та ін. [20, с. 230–234 (XIII, сп. XIV–XV)]. Репрезентація кн. Михайла і його боярина Феодора дає всі підстави для того, щоб здвоєння імен *Михайль* і *Феодоръ* кваліфікувати як конструкцію двандва. Доводячи наявність індоєвропейсько-слов'янського збігу в конструкціях двандва, О. Ф. Жолобов відзначає, що “двандва – це сполучення двох сакральних імен у двоїні (одного або обох імен). Двандва позначали тісну єдність, парність божественних істот” [5, с. 200]. Представляючи кн. Михайла і боярина Феодора як єдине ціле, автор не тільки в миру уславлює загиблих, а й підносить їх до лику святих. Звідси вживання відповідної оцінної лексики – слів *свѣтѣи, новосвѣтѣи, моученикъ, (свѣтѣи) оугодѣиць, чьстѣи*: “святѣи свои души”, “новосвятая мученика”, “святѣи своя угодники”, “святѣи же и честнѣи телеси”, “честную его главу урѣзаша” [20, с. 228–234 (XIII, сп. XIV–XV)].

Тоді як у портреті боярина Феодора акцент падає на святість і мучеництво, в оцінці інших бояр на перший план виходить християнська чеснота хоробрості. Незважаючи на те, що хоробрість є однією з тих небагатьох чеснот, які є спільними і для християн, і для язичників, християнське розуміння поняття *хоробрості* відрізняється від язичницького. Аналізуючи перші часи християнства в Київській Русі в ракурсі церковно-історичного змісту давніх літописів, М. Я. Аристов зробив важливе спостереження, яке розкриває глибинні відмінності християнської оцінки хоробрості від язичницької: “З поваги до матеріальної сили, за якою богатирів називали “Божими людьми”, а ще більше від погляду на війну з невірними, як на справу захисту храмів Божих і св. Віри, – літописці саму хоробрість відносять до кола християнських чеснот” [1, с. 54]. Оскільки в період захисту території Київської Русі від завойовників увага до цієї чесноти набуває гостроти й актуальності, літописці оспівують мужність воїнів у боротьбі з половцями, монголо-татарами та іншими іновірцями.

У Галицько-Волинському літописі зберігся портрет боярина Василька: “Лвови же . дѣтскоу соущоу пороучи и *Василкови . храброу* соущоу *богаринуу .* и крѣпкоу . и да и стрезеть его во брани” [14, арк. 269 зв. (*1249)]. Вірогідно, боярин Василько отримав у літописі хвалебне означення – прикметник *хърабърьи* – не тільки завдяки тому, що виявляв надзвичайну хоробрість на полі бою, а й тому, що саме йому князь Данило Романович Галицький доручив оберігати під час битви свого юного сина Лева. Лев – другий син Данила Галицького і його дружини Анни Мстиславни: “первѣнѣць бо бѣ оу него Ираклѣи . по нем же Левъ” [14, арк. 249 зв. (*1213)]. Бояри нерідко були воєводами. Згідно з “Показчиком імен”, на арк. 249 зв., арк. 252 зв., арк. 259 літопису йдеться про воєводу Василя (Василька) Гавриловича, який воював поряд із Данилом Галицьким. Контекстний аналіз дозволив встановити, що боярин-воєвода Василько і боярин Василько, про якого йдеться на арк. 269 зв., – різні особи. Зокрема, у двох випадках із трьох літописець називає повне ім'я воєводи: “*Василка Гавриловича*” [14, арк. 249 зв. (*1213)]; “и *Василко Гавриловичъ*” [14, арк. 252 зв. (*1224)]; “*Василкови* же мольвѣшцоу емоу” [14, арк. 259 (*1231)]. Зіставлення літописних статей *1249 р., *1227–1230 рр., стилістичний аналіз фрагментів, у яких фігурує ім'я Василько, дало всі підстави для висновку про те, що в “Показчику імен” до Іпатіївського літопису ім'я боярина Василька, який охороняв юного Лева Даниловича, помилково ототожнене з іменем волинського князя Василька Романовича (сина Романа Мстиславича), або взагалі пропущене.

За допомогою прикметника *хърабърьи* “мужній, сміливий, відважний під час битви; хоробрій” змодельований портрет галицького боярина Мирослава, який не порадився із Данилом Галицьким і Васильком Романовичем і чомусь віддав противнику міста Белз і Червен (Чернен). Літописець ніби виправдовує Мирослава, згадуючи його колишню хоробрість: “Мирославъ же бѣ во гра(д) иногда же *храброу* емоу соущоу Б(ог)ъ вѣдять . тогда бо смоутисѣ оумомъ . створи миръ с королеми [...]. рѣдомъ же дасть Бельзъ . и Червень” [14, арк. 259 зв. (*1231)].

Воїнами були не тільки бояри, а й посадники – представники влади, які обиралися з найвельможніших боярських сімей [2, с. 109, 118 та ін.]. Др. *посадьникъ* означало “призначений князем правитель давньоруського міста, області”, “правитель, начальник” [11, VII, с. 239–240]. У літописах посадники інколи згадуються поряд із боярами, і при цьому слово *посадьникъ* стоїть після слова *богаринъ*: “и зваше *богари* свога . и *посадники*” [17, арк. 47 (*996)]. Літописи містять чимало свідчень про вибори посадників, їхню діяльність, участь у битвах, але моральної, вираженої за допомогою оцінної лексики, характеристики цих осіб майже немає. Спроби з’ясувати закономірності функціонування слова в давній пам’ятці (особливо коли йдеться про одиничні випадки вживання лексем) втрачають сенс, якщо лінгвістичні висновки не спираються на аналіз історичного контексту. Поодинокі індивідуалізовані портрети посадників наявні лише в Новгородському літописі, і це, як видно, пов’язане з тим, що др. *посадьникъ* використовувалося на позначення обираної вічем найвищої посадової особи в Новгороді та Пскові [11, VII, с. 239]. Посадник виконував водночас дві функції – правив головним містом або областю і очолював дружину. В. Й. Ключевський звертає увагу на те, що в Київській Русі посадник – це передусім княжий воєвода: “*Посадник* мав, гадаю, переважно воєнне значення: він був княжий воєвода, тобто предводитель княжої дружини” [6, с. 177].

Соціально-етичні портрети посадників-воїнів з’являються в літописних статтях із XII ст., що викликане необхідністю звеличення воїна – захисника Київської Русі від поневолювачів. Портрети утворені за допомогою хвалебного епітета-означення *хърабърьи*. У Новгородському літописі старшого зводу новгородський посадник Іванко (Іван Павлович) удостоєний епітета *хърабърьи*: “и убиша посадника новгородскаго Иванка, мужа *храбра зѣло*” [16, арк. 15 зв. (*1134); т. с. 8, арк. 103 (*1134)]. Крім того, у молодшому зводі під *1240 р. уславлені шість воїнів із війська в. кн. Олександра Ярославича Невського: *Гаврило Олексичин* (Гавриїл Олексійович, Олексич), новгородці *Сбыслав Якунович* і *Миша* (Миша був родоначальником великої родини, з якої вийшли найвідоміші новгородські посадники – “його син Михайло Мишинич був посадником з 1273 до 1280 р., у 1280 р. помер. Інший син Миші, Юрій Мишинич, був посадником у 1290 і 1293 рр. [...] Син його Варфоломей Юрійович був посадником” [2, с. 110]), княжий ловчий половчанин *Яков*, молодий воїн, герой Невської перемоги новгородец *Сава* (Савва), воїн, герой Невської битви, слуга в. кн. Олександра *Ратмир*: “явишася в полку Александровѣ шесть муж *храбрых*, и бѣ мужство их съ княземъ крѣпко. Именемъ 1 Гаврила Олексичинъ [...] Други же новгородецъ, именемъ Сбыславъ Якуновицъ [...] Третий же Яковъ полочанинъ, ловчий бѣ у князя [...] Четвертый же новгородецъ, именемъ Миша [...] Пятый от молодых его, именемъ Сава [...] Шестый от слугъ его, именемъ Ратмиръ” [15, арк. 164 (*1240)].

Галицько-Волинський, Суздальський, Новгородський, Никонівський літописи розповідають про хоробрість воєвод. У Галицько-Волинському літописі портрет галицького воєводи на ім’я Шельв, який був тяжко поранений у розпалі битви і помер у великій честі, побудований за допомогою др. *хърабърьи*: “Шельвъ събодень бы(с) . бѣ бо *храбрь* . и во велицѣ . чьсти оумертъ” [14, арк. 259 (*1231)]. У Суздальському літописі згадується хоробрий воєвода Добрыня – дядько кн. Володимира Святославича: “Добрына . воєвода и *храборъ* и нарядень мужъ” [22, ствб. 299 (*1128)]. У Новгородському літописі воєвода кн. Ігоря Олег, якого називали “вѣщии”, удостоєний хвалебних епітетів *моудрьи* і *хърабърьи*: “И бысть у него воєвода, именемъ Олегъ, муж *мудръ* и *храборъ*” [15, арк. 29 зв. (*854)]. Др. *моудрьи* і др. *хърабърьи* утворюють стале словосполучення “*моудрьи* и *хърабърьи*”. Др. *хърабърьи* неодноразово засвідчене в уживанні поряд із прикметниками, які маркують семантику мудрості, розуму: “И възрастьшу ему, Игорю, и бысть *храборъ* и *мудръ*” [15, арк. 29 зв. (*854)]; “Левъ кнѣзь *доумень* (вар. Х. П. : *мудры*) и *хороборъ*” [14, арк. 307 (*1291)]; “Данило кнѣзь . добрыи *хоробрыи* . и *моудрыи*” [14, арк. 287 (*1264)]; “князи *мудры* и *храбры*” [13, с. 71 (*1216)];

“кн(а)зи мѣдри сѣтъ и рани . и хоробрѣи” [21, с. 495 (*1216)]; “мужи добры, и смыслены, и храбры” [19, с. 39 (*980)]. Зв’язок *хоробрости* з *мудрістю* зберігається у свідомості східних слов’ян і в наступні віки. У пам’ятці кінця XVII ст. укладачами “Словаря русского языка XI–XVII вв.” виявлене слово *мудрохрабрый* зі значенням “який поєднує в собі хоробрість з мудрістю”: “Похваляя *мудрохраброе* и тщательное усердие ко воинству” [12, IX, с. 298].

Хвалебні епітети-означення *чьстьныи* і *хърабърыи* містяться в портретах воєвод Домаша і Кербета в Новгородському першому літописі молодшого зводу за Комісійним списком і Никонівському літописі. Новгородець Домаш Твердиславич (Твердислаліць) був братом посадника (найближчі родичі Домаша – новгородські посадники Твердислав Михалкович і Степан Твердиславич), служив воєводою, 1229 р. разом з іншими новгородцями супроводжував із Новгорода до Києва кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського. Взимку 1242 р. кн. Олександр Невський пішов “на Чюдскую землю на Нѣмци”, взявши з собою надійних людей, серед яких був і Домаш Твердиславич. Там Домаш і загинув: “И яко быша на земли, пусти полкъ всь в зажитья, а Домашъ Твердислаліць (вар. Т. : твердиславич) и Кербетъ быша в розгонѣ, и убиша ту Домаша, брата посаднича, мужа *честна*” [15, арк. 166 (*1242)]. У цьому контексті семантика др. *чьстьныи*, яке означало “праведний; добродесний; глибокоповажний”, розширена завдяки актуалізації сем ‘гідний’, ‘правдивий’, ‘надійний’, ‘доблесний’, ‘мужній’. Обставини, за яких загинув Домаш, вказують на те, що використання щодо нього др. *чьстьныи*, уживаного переважно для оцінки священнослужителів, не є випадковим. У такий спосіб новгородський літописець розкриває причину того, чому саме Домаша відправили в кінну розвідку. Застосовуючи герменевтичний підхід для виявлення імпліцитних змістів у давньому тексті, А. С. Дьомін доводить, що у використанні одиничних епітетів при непрямому висловленні авторської думки може міститися приховане узагальнення (постійна ознака, характеристика конкретної особи або узагальнена ознака кількох осіб) [4]. Лексема *чьстьныи*, виконуючи функцію одиничного означення, вказувала на постійну ознаку, основну рису характеру Домаша. Характеристику Домаша і Кербета доповнює стаття Никонівського літопису: “и убиша Нѣмци въ загонѣ воеводу Дамаша и Кербета, брата посаднича, мужей сильныхъ и *храбрыхъ* зѣло” [13, с. 126 (*1243)]. У соціально-етичних портретах Домаша Твердиславича і Кербета семантика правдивості поєднана із семантикою хоробрості.

Найдавніший зі збережених узагальнених соціально-етичних портретів воїнів міститься в літописній статті сер. X ст.: “Олга съ сыномъ своимъ Святославомъ събра вои многи и *храбры*” [15, арк. 33 зв. (*946)]. У літописних записах XI ст. такі портрети відсутні. Лише в другій половині XII ст. в Никонівському, а потім Суздальському і Новгородському літописах з’являються узагальнені соціально-етичні портрети новгородців, смолян, псковитян – хоробрих воїнів, захисників Київської Русі від іноземних загарбників: “господине княже Всеволоде! не ходи безъ *удалыхъ* Новгородцкихъ сыновъ на князя Глѣба Рязанскаго” [13, с. 3 (*1177)]; “а мѣжи и(х) Новогоро(д)ци . Смола~~не~~ *дерзи* к боєви” [22, ствб. 495 (*1216)]; “а Новгородци и Псковичи и Смоляне *усердни* суть къ бою” [13, с. 71 (*1216)]; “бъше бо ув (вар. Т.: у) Олександра князя множество *храбрыхъ*” [15, арк. 166 (*1242)]; “*храбрыхъ* Псковичъ” [13, с. 145 (*1266)]; “велми *удалыхъ* мужей” [13, с. 143 (*1262)]. Показово, що портрети утворені за допомогою периферійних лексем *оудалыи*, *оусердьнь*, *дързыи*. Др. *оудалыи* “хоробрий, відважний, швидкий, розумний, кмітливий; який має добру вдачу” ревербероване в Никонівському літописі (див. наведені цитати). Семантична структура др. *оусердьнь* “старанний; який береться за справу з усім серцем” у словосполученні “*оусердьнь къ бою*” збагачується появою додаткових сем ‘охочий’, ‘сміливий’, а сема ‘старанний’ відходить у латентний стан. Др. *дързыи* зі значенням “зарозумілий, зухвалий, брутальний” лише декілька разів фігурує в пам’ятках XI–XIII ст.

Індивідуалізовані портрети воїнів зосереджені в Никонівському і Новгородському літописах, але інколи трапляються і в Суздальському. Портрети утворені за допомогою іменника *хърабъръ* і прикметників *добрыи, славьныи, оудальи, хърабърыи*. Для прославлення Добрині (Добриня Золотий Пояс), Олександра Поповича і його слуги Торопа, які служили в дружині кн. Костянтина Всеволодовича Ростовського, літописець Никонівського літопису також обрав рідковживане слово: “съ нимъ же бѣ и два *храбра*, Добрыня златый поясъ да Александръ Поповичъ съ своимъ слугою с Торопомъ” [13, с. 70 (*1216)]. У текстах XII–XIII ст. іменник *хърабъръ* “сміливець; хоробрий воїн; хоробра людина; воїн” є низькочастотним. На відміну від прикметника *хърабърыи* іменник *хърабъръ* маркує постійну ознаку, вказує на те, що Добриня і Олександр Попович, а також, вірогідно, і Тороп виявляли хоробрість не тільки під час битви 1216 р. У соціально-етичних портретах цих богатирів семантика хоробрості поєднана із семантикою поваги: “съ нимъ же бѣ и два *храбра*, Добрыня златый поясъ да Александръ Поповичъ съ своимъ слугою с Торопомъ, *славныа* богатыри” [13, с. 70 (*1216)]; “и прииде на него Александръ Поповичъ [...] *славень* богатырь” [13, с. 74 (*1216)]. *Хърабърыи* і *славьныи* – сказано не тільки про Добриню, Олександра Поповича і Торопа, а й про новгородця Івана Клековича: “и многихъ Новоготцевъ з города побиша, и Ивана Клековича, велика и *храбра* и *славна* мужа, з города застрѣлиша” [13, с. 170 (*1294)]. Використані поряд, в одному контексті, епітети-означення *хърабърыи* і *славьныи* являють собою парне словосполучення, засвідчене в пам’ятках XIII ст. Саме в такий спосіб, за допомогою етикетної формули, охарактеризовано Олександра Невського: “слышавъ Александра тако *славна* и *храбра*” [18, с. 434 (XIII, сп. XVI–XVII)]. У парному словосполученні “*хърабърыи* і *славьныи*” високочастотний у текстах XI–XIII ст. прикметник *славьныи* зі значенням “який має добру славу; звеличений, прославлений; прекрасний; гідний” стоїть у постпозиції, що, у свою чергу, вказує на переважання семантики хоробрості.

До розряду парних належить і словосполучення “*добрыи* и *хърабърыи*”, ужите в соціально-етичному портреті загиблих під час визволення від німців міста Юр’їв новгородців Петра Мясниковича, Іллі Дехтярьова, Якова, що робив цвяхи, коваля Ізмаїла: “а нашихъ мужа *добра* и *храбра* велми застрѣлиша з города, и Петра Мясниковича убиша, и Якова *храброго* гвоздочника убиша, и Илью Дехтярева избиша, и Измаила кузнеца убиша, зѣло *храбрыхъ* и велми *удалыхъ* мужей” [13, с. 143 (*1262)]. Прикметник *хърабърыи* актуалізує одне зі значень др. *добрыи* – значення “вірний, надійний”. У результаті реконструкції семантичної структури др. *добрыи* нами було виявлено, що з таким значенням др. *добрыи* починає вживатися саме в XIII ст. [9, с. 107]. Семантика парного словосполучення “*добрыи* и *хърабърыи*” цілком підтверджує висновок В. В. Колесова про те, що “всі ці необхідні для літературної мови формули спочатку мали суто прагматичну мету – на основі зближення окремих значень поєднаних слів утворити поняття збірного смислу, художня сила якого виникає із сумісності раніше різноспрямованих смислів” [7, с. 145].

Др. *хърабърыи* – наскрізний епітет у портретах псковитянина Дмитра Жолтого, новгородців Антонія Чорного, Івана Прибитка, Івана Поповича та його слуги Нестера: “убиша убо на томъ бою: *храбра* мужа Псковитина Дмитрея Желтаго, и Антонія глаголемаго Чрънаго, и Ивана Прибитка, Новгородцевъ *храбрыхъ* и силныхъ зѣло; и Ивана Поповича и слугу его Нестера, велми *храбрыхъ* и силныхъ” [13, с. 75 (*1216)]. “Посла мужа *храбра* Дорочѣя Семеновича” [13, с. 110 (*1237)] – ідеться про Дорочіє Семеновича, який був вірним воїном кн. Юрія Всеволодовича. Отримавши звістку про захоплення м. Володимира, князь доручив Дорочією Семеновичу дізнатися, де саме розташувалися татари.

Отже, субстантивно-ад’єктивна концептуалізація образу воїна в східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIII ст. відбувається за участі тринадцяти хвалебних епітетів-означень – іменників *моученикъ, оугодъникъ* (у словосполученні *свѣтыи оугодъникъ*), *хърабъръ*

і прикметників *добрыи, дързыи, моудрыи, новосвятъи, сватъи, славьныи, оудальи, оусердънь (къ бою), хърабъръи, чьстьныи*. У текстах виявлено трохи більше тридцяти статичних індивідуалізованих та узагальнених соціально-етичних портретів воїнів. Спорадичний характер оцінної моральної характеристики воїнів у писемних пам'ятках XI–XIII ст. зумовлений етикетними нормами та екстралінгвальними чинниками. Хронологічні межі появи в літописах оцінних портретів воїнів пов'язані з необхідністю у XII–XIII ст. змалювання героїчної боротьби з кочовиками-завойовниками. Портрети засвідчені в Галицько-Волинському, Суздальському, Новгородському, Никонівському літописах, а також пам'ятці XIII ст. “Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы перваго въ княжении его”. Використання парних словосполучень “*моудрыи и хърабъръи*”, “*хърабъръи і славьныи*”, “*добрыи и хърабъръи*”, уживання в одному контексті епітетів-означень *чьстьныи і хърабъръи* маркують поєднання семантики хоробрості із семантикою мудрості, вірності, поваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристов Н. Я. Первые времена христианства въ Россіи по церковно-историческому содержанию русскихъ лѣтописей / Н. Я. Аристов. – СПб. : Типогр. Ю. Н. Эрлихъ, 1888. – 188 с.
2. Арциховский А. В. К истории Новгорода / А. В. Арциховский // Исторические записки / [отв. ред. акад. Б. Д. Греков]. – М. : Изд-во АН СССР, 1938. – № 2. – С. 108–131.
3. Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики : [монография] / Михаил Акимович Брицын. – К. : Наук. думка, 1965. – 160 с.
4. Демин А. С. Герменевтика писательского высказывания (на примере “Сказания о Борисе и Глебе”) // Византия и Русь : сб. статей [памяти В. Д. Лихачевой] / [отв. ред. Г. К. Вагнер]. – М. : Наука, 1989. – С. 194–205.
5. Жолобов О. Ф. Современный восточнославянский узус и древнерусское двойственное число / О. Ф. Жолобов // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть : [матеріали наук. конф. пам'яті Л. П. Жуковської]. – К. : Вид-во “Хрещатик”, 1995. – С. 190–202.
6. Ключевский В. О. История России. Специальные курсы : [монография] / Василий Осипович Ключевский. – М. : ООО “Изд-во Астрель”, ООО “Изд-во АСТ”, 2003. – 479 с.
7. Колесов В. В. Древнерусский литературный язык : [монография] / Владимир Викторович Колесов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 296 с.
8. Колесов В. В. Древняя Русь : Наследие в слове. Мир человека : [монография] / Владимир Викторович Колесов. – СПб. : Филологический факультет Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2000. – 326 с.
9. Межжеріна Г. В. Семантична структура лексеми *добрыи* в східнослов'янських текстах XI–XIII ст./ Г. В. Межжеріна // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 10. – Т. VII (107). – С. 102–110.
10. Огуй О. Д. Мовна картина світу: проблема організації складників / О. Д. Огуй // Мовознавство. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

11. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. – М. : Рус. яз., 1988. – Т. I. – 526 с.; 2004. – Т. VII. – 505 с.
12. Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1982. – Вып. IX. – 357 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

13. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – 288 с.

14. Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – С. 717–938.
15. Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 101–427.
16. Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 13–100.
17. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – С. 1–284.
18. Повесть о житии и о храбрости Александра Невского // Памятники литературы Древней Руси / [общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. литература, 1981.– Вып. 3 : XIII век. – 1981. – С. 426–438.
19. Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л. : Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.
20. Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы пераго въ княжении его // Памятники литературы Древней Руси / [общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. литература, 1981.– Вып. 3 : XIII век. – 1981. – С. 228–234.
21. Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. – С. 489–540.
22. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. – С. 289–488.
23. Устав Ярослава о церковных судах (пространная редакция) по Основному изводу, в сб. пер. пол. XVI в. // Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. / [под ред. О. И. Чистякова]. – М. : Юрич. литература, 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – С. 189–193.

Дата надходження до редакції 24.11.15